

Григорій Сковорода

РОЗМОВА П'ЯТИ ПОДОРОЖНІХ
ПРО ІСТИННЕ ЩАСТЯ В ЖИТТІ

[ТОВАРИСЬКА РОЗМОВА ПРО ДУШЕВНИЙ МИР]

Електронна бібліотека української літератури
КІУС

Григорій Сковорода. “Розмова п’яти подорожніх про істинне щастя в житті.”
[Товариська розмова про душевний мир.] 1770-ті р.
Переклад: Валерій Шевчук

Набір: Леся Хмілярчук
Електронне форматування: Максим Тарнавський

Текст звірено із виданням: *Григорій Сковорода. Твори в двох томах. Том 1. Трактати, діалоги.* Ред. Олекса Мишанич. Київ: УНІГУ & НАН України, 1994. ст. 325–58.

© Канадський Інститут Українських Студій

РОЗМОВА П’ЯТИ ПОДОРОЖНІХ
ПРО ІСТИННЕ ЩАСТЯ В ЖИТТІ

[ТОВАРИСЬКА РОЗМОВА ПРО ДУШЕВНИЙ МИР]

А ф а н а с і й . Люди в житті своїм працюють, метушаться, утаюються, а нащо, багато хто й сам не тямить. Коли помислити, то в усіх людських затій, скільки їх там тисяч не буває, є один кінець — *радість серця*. Чи ж не для цього вибираємо за нашим смаком товаришів, аби мати задоволення від спілкування з ними; дістаємо високі чини, аби пиха наша від схиляння інших розпалювалася; вигадуємо всілякі напої, страви, закуски для всолодження смаку; вишукуємо всілякі музики, створюючи безліч концертів, менуетів, танців і контратанців для звеселювання слуху; споруджуємо гарні будинки, насаджуємо сади, тчемо золототкані парчі, матерії, вишиваємо їх різними шовками і любими для ока квітами й обвішуємося ними, аби була приємність очам і достатня ніжність тілові; складаємо запахущі спирти, пудри, помади, духи й ними задовольняємо нюх свій. Одне слово, всіма рахубами, які лише вигадати можемо, намагаємося звеселювати дух наш. О, якими значними веселощами користуються вельможні й багаті персони! В їхніх палацах живе розчинений у радощах та задоволенні дух. О, яка дорога ти, радосте сердечна!

За тебе царі, князі і дуки платять безліч тисяч, а ми, біднота, що не має статків, начебто живимося тими крихтами, що падають з їхніх столів. Погадай же нині, яким тріумфом охоплені славні європейські міста?

Я к і в . Достеменно великим. Я чув, що ніде немає більше веселощів та розваг, аніж у Парижі й Венеції.

А ф а н а с і й . То так, багато їх там, та допоки ти їх нам з Венеції перевезеш, помремо тут із нудьги.

Г р и г о р і й . Годі брехати, любі друзі, високі посади, веселе місто, всілякі гриська та розваги і всі ваші витівки безсилі потішити духа і тим вигнати нудьгу, що зволоділа вами.

Я к і в . А що ж зможе?

Г р и г о р і й . Лише знання того, що складає істинне щастя, і як його віднайти.

А ф а н а с і й . Це так, ми народилися для справжнього щастя і мандруємо до нього, а життя наше — шлях, що тече, як річка.

Я к і в . Здавна вже шукаю я щастя, але годі його знайти.

Г р и г о р і й . Коли достеменно хочете його знайти, то скажіть мені, що для людини найкраще?

Я к і в . Бог його знає, і взагалі, нащо питаєш те, чого великі мудреці не змогли розрішити і розійшлись у своїх гадках, як подорожні на шляху? Адже те, що найкраще, те найвище, а найвище — всьому голова й кінець. Це найкраще добро звалось у стародавніх філософів завершенням усіх добр та верховним добром; хто ж тобі дасть відповідь, що таке край і пристановище всіх наших бажань?

Г р и г о р і й . Тихіше, паночку мій! Дуже високо ви попливли. То я спитаю простіше: чого ви в своїм житті бажаєте найбільше?

Я к і в . Ти наче палкою покопав мурашника — так раптом тим запитанням схвилював наші бажання.

А ф а н а с і й . Я бажав би стати людиною високочиновною, щоб мої підлеглі були міцні, як росіяни, а добродішні, як стародавні римляни; щоб будинок мій був венеціанський, сад флорентійський; аби бути мені й розумним, і вченим, і шляхетним, і багатим, як бик на шерстину.

Г р и г о р і й . Що ти мелеш?

А ф а н а с і й . Дужим, як лев, гарним, як Венера...

Я к і в . Спала й мені на згадку Венера, так звана собачка.

Г р и г о р і й . Прошу, пане мій, доказуйте.

Я к і в . Хвостатим, як лев, головатим, як ведмідь, вухастим, як осел...

Г р и г о р і й . Маю великий сумнів, аби ввійшли в Божі вуха такі безмозкі бажання. Ти зі своїми вигадками схожий на дерево, яке хоче бути водночас і дубом, і кленом, і липою, і березою, і фігою, і оливою, і явором, і фініком, і трояндою, і рудою... сонцем і місяцем... хвостом і головою... Дитинча, що сидить на материних руках, часто хапається за ніж чи за вогонь, але немилосердна наша мати *природа* краще знає про те, що нам корисно. Хоча плачемо і тягнемось, вона сосками своїми всіх нас у міру харчує й зодягає, і цим добре маля задоволене, а злорідне хвилюється саме і турбує інших. Скільки ж мільйонів цих нещасливих дітей день і ніч волають, нічим не задоволені: одне їм дають у руки — плачуть за чимсь новим. Годі нам бути щасливими.

А ф а н а с і й . А то чому?

Г р и г о р і й . Не можемо віднайти щастя.

Я к і в . Через що?

Г р и г о р і й . Бо не бажаємо й бажати не хочемо.

А ф а н а с і й . Чому?

Г р и г о р і й . Тому, що не знаємо, в чому воно полягає. Започаткування справі — знаття, звідки іде бажання, від бажання — пошук, потім отримуємо результат — ось і задоволеність, тобто те, що дістаємо і що для людини благо. Затям відтак, що таке *премудрість*.

Я к і в . Я часто чую це слово: премудрість.

Г р и г о р і й . Премудрості сенс у тому, щоб осмислити, в чому полягає щастя, — ось праве крило, а добродішність прагне до пошуку. Через це вона в еллінів та римлян мужністю і силою зветься — ось ліве крило. Без цих крил годі вибратися й полетіти до гаразду. Премудрість — це гостре, далекозоре орлине око, а добродішність — мужні руки з легкими оленячими ногами. Про це божественне подружжя є цікава байка.

Я к і в . Ти з вуст мені виривав її. Звичайно, це байка про двох мандрівців — безногого та сліпого?¹

Г р и г о р і й . Ти, звичайно, в думку мені втрапив.

А ф а н а с і й . Розкажи докладніше.

Г р и г о р і й . Мандрівник, обходячи всілякі землі та держави, позбувся ніг. Тут спало йому на думку повернутися додому, в батьківський дім. З великими труднощами, спираючись на руки, подався мандрівник у дорогу. Нарешті доповз він до гори, з якої вже стало видно батьківський дах, але тут позбувся й рук. Звідсіля дивилося живе його око через ріки, ліси, яруги, через пірамідальних гір верхів'я, з веселою пожадністю осягаючи сьайливий здаля замок, — оселю батька й усього миролюбного їхнього роду, кінець та

вінець мандрівних труднощів. Але біда була в тому, що наш обсерватор ані рук, ані ніг уже не мав, а лише мучився, як євангельський багатій, диблячись на Лазаря².

Поміж тим, озирнувшись, побачив він раптом дивне й сумне видовище: бреде сліпець, прислухається, вимацує палицею то праворуч, то ліворуч і, наче п'яний, з дороги збивається, підходить ближче, зітхає. "Зникають у метушні дні наші...". "Шляхи твої. Господи, повідай мені...". "Горе мені, мандри мої триватимуть далі..." Та й інші такі слова сам собі каже, зітхаючи, часто спіткається й падає.

— Боюся, друже мій, злякати тебе, але хто ти такий? — питає прозірливий.

— Уже тридцять чотири роки подорожую, а ти перший на шляху моїм зустрівся, — відказує сліпий. — Мандрування моє по різних світах закінчилося ось так. Страшна жаркота сонячного проміння в Аравії позбавила мене зору, і я, сліпий, повертаюся в отчий дім.

— А хто ж твій батько?

— Живе він у нагірнім замкові, що зветься Миргород. Ім'я йому — Ураній³, а моє — Практик.

— Боже мій, що я чую? Таж я твій рідний брат! — вигукнув прозірливий. — Я — Обсерватор!

Незвичайна радість завжди завершується слізьми. Після щедрого плачу сліпець із зарошеними очима сказав своєму братові:

— Солодкий мій брате! Чув я вже про тебе з розмов, а тепер сердечне моє око бачить тебе. Змилосьердсья, заверш мої біди, будь мені навчителем. Правду кажучи, мене праця звеселює, та доводиться весь час спотикатися, і це знищує мою наснагу.

— Щиро шкодую, — каже світлоокий, — що безсилий тобі служити, кохана душе моя! Я подорожній, що обійшов пішки всю земну кулю. Ноги мене скрізь носили гарно, але кам'яністі гори, що часто стрічалися мені, позбавили мене ніг, і я, спираючись на руки, продовжував свій шлях, та тут зараз утратив і руки. Більше ані ходити, ані повзти землею я не здатен. Багато хто хотів мене використати, але, позбавлений можливості повзати, я був їм безкорисний...

— За цим діло не стане, — сказав сліпий, — ти мені тягар легкий і пожаданий: візьму тебе, скарбе мій, на себе. Чисте око твоє хай буде тіла мого вічним володарем і всіх моїх членів головою. Припини муки безпросвітної темряви, що жорстоко ганяє мене по порожніх шляхах: я твій кінь, сідай на рамена мої та й керуй мною, любий мій пане і брате!

— Сяду, брате мій, із задоволенням, аби довести цю істину: "Брат від брата має допомогу як город, твердий та високий, зміцнюється ж, як засноване царство".

Нині ж гляньте на дивне Боже твориво: з двох людей складено одну, одне обличчя мандрованої людини зроблено з двох спорідненостей без усілякої мішанини, але й взаємно існуючого розділу. Іде небувалий подорожній головним шляхом, ні праворуч, ні ліворуч не ухияється, вправно переходить річки, ліси, рови та яруги, переходить високі гори, вступає з веселим серцем у мирне місто, обливає його світле й запахуще повітря. Виходить спокійна юрба жителів, що дихають миром та любов'ю, плескають у долоні, а ген очікує на ганкові і вже приймає синів у блаженні свої обійми ветхий деньми Ураній.

Я к і в . Отже, що тобі сказати?

Григорій. Зголосіть головне ваше бажання.

Яків. Наше верховне бажання — бути щасливими.

Григорій. Де ж ти бачив звіра або птаха без цих думок? Скажи лишень, де і в чому те щастя, яке шукаєш? А без цього, рідненький, ти сліпець: він шукає батьківського замку, та не знає, де він. Відаю, що шукає щастя, але, не тямлячи, де воно, впадає у нещастя. Премилосердна природа всім без винятку душам відкрила шлях до щастя...

Афанасій. Стривай! Це слово, здається, смердить ерессю — всім без винятку?

Яків. Мабуть, не заважай, пане православний марновірнику: все народжується на добрий кінець. А добрий кінець — розумій щастя. То чи можна сказати, що не кожній живій істоті відкрила спільна мати наша натура шлях до щастя?

Афанасій. І твоя натура пахне ідолопоклонством. Ліпше сказати: Бог відкрив, а не поганська твоя натура.

Яків. Доброго дня, вільховий богослове!⁴ Коли я, називаючи Бога натурою, зробився поганином, то ти сам давно уже перетворився в ідолопоклонника.

Афанасій. Чому це?

Яків. Тому, що це ім'я (Бог) є поганська назва.

Афанасій. Нехай і так, але християни вже зробили його своїм.

Яків. Чому ж ти боїшся назвати Бога натурою, коли перші християни засвоїли собі цю поганську назву — [Бог]?

Афанасій. Багато ти молоти язиком навчився.

Яків. Хіба ти не чув ніколи, що найвища істота власного для себе імені не має?

Афанасій. Не має? А яке ім'я в нього було в жидів? Якийсь Єгова, чи не тямиш?

Яків. Не тямлю.

Афанасій. Отож-то, що не тямиш!

Яків. Знаю тільки, що в Ісаї в багатьох місцях написано так: "Я є, я є, я є сущий..."

Залиш, пане богослове, тлумачення слова для єврейських словотлумачників, а сам зрозумій, що воно таке, яке позначається словом *сущий*. Дарма знати, звідкіля це слово народилося — "хліб", від "хліба" чи від "хлопот", а в тому лишень сила, щоб пізнати, що тим іменем позначається. В тому-то й життя є тимчасове, коли дістати його.

Єрмолай. Боже поможи! Що у вас за суперечка? Я давно прислухаюся.

Афанасій. Вітаю тебе, друже!

Яків. Будь ласка, стань суддею нашої суперечки.

Єрмолай. Готовий! А в чім річ?

Яків. Він вважає ідолопоклонством, коли Бога назвати натурою.

Єрмолай. В Біблії Бог називається вогнем, водою, вітром, залізом, каменем та іншими незчисленими іменами. То чому ж його не назвати (натура) натурою? Що ж до моєї думки належить, то годі відшукати для Бога ліпшого імені, як це. Натура — це римське слово, по-нашому природа або єство. Цим словом означається все-на-все, що тільки родиться в цілій машині цього світу; що ж знаходиться ненароджене, як вогонь, і все, що народжується взагалі, зветься світ. Тому...

Афанасій. Стривай! Усе уречевлене народилося й народжується, і сам пан вогонь.

Єрмолай. Не перечу, друже мій, нехай усе уречевлене народилося саме так. Чому ж усього живого загальним іменем, тобто натурою, не назвати того, в кому весь світ із

родженими своїми, як закривається в зерні своєму чудове квітуче дерево і звідтіля ж являється? Більше того, слово це — натура — значить не тільки всяку роджену й перемінну істоту, але й таємну економію тієї завжди суцї сили, яка скрізь має свій центр чи середню головну точку, а околичності своєї — ніде, так як куля, якою та сила живописом зображається, чи не такий Бог? Вона називається натурою тому, що все назовні виходить чи народжується від таємних її необмежених надр, як від черева спільної матері, має своє тимчасове начало. А оскільки ця, народжуючи, ні від кого не приймає, а сама від себе народжує, зветься і батьком, і началом, що ні початку, ні кінця не має і ні від місця, ні від часу не залежить. А зображають її малярі кільцем, перснем чи змієм, звитим у коло, що тримає зубами свого-таки хвоста.

Ця дія повсюдної сили, всемогутня і премудра, зветься таємним законом, правлінням або царством, по цілому матеріалі розлитому, безконечно й позачасово, тобто годі про неї спитати, коли вона почалася, — вона завжди була і скрізь є. "Нащо ти, — каже Бог до Мойсея, — питаєш про ім'я моє?"⁵, коли можеш через матеріальний морок побачити те, що завжди було, буде і є, — ось моє ім'я та єство. Ім'я у єстві, а воно в імені, одне від другого не різниться, тож одне і друге обидва вічні. "Хто віри оком через морок мене бачить, той і ім'я моє знає, і хто шукає, щоб знати моє ім'я, той, звичайно, не знає мене і моє ім'я — все те одне, ім'я моє і я — одне і те ж"⁶ - "Я є той, що є. Я є суцїй". Коли хто знає Бога, то як не називає його пошанувальне серце, все те дійсне і добре ім'я. Немає нічого, що один знає *ortos*, а інший *panis*, тільки б розумом не порізвилися. Мойсей та Ісая іменують його словом *суцїй*. Їм наслідуючи, Павло говорив: "Учора, і сьогодні, і навіки той самий"⁷. А богослов інше ім'я дає: "Бог є любов". Любов'ю називає те, що однака і нескладна єдність є скрізь, завжди, в усьому. Любов і єдність — одне і те ж. Єдність частин йому чужа, тому розрішитися — йому це зайве, а загинути — марнота. Єремія зве його мечем, а Павло іменує живим словом, але обидва те саме розуміють. Цей меч усю тлінь січе; все, наче риза, постаріє, а слова закону його і царства його не мимо ідуть.

Г р и г о р і й . Чи довго вам ще сперечатися? Вернімося до нашої розмови.

Є р м о л а й . Про що мова?

Я к і в . Про те, в чому полягає щастя.

Г р и г о р і й . Премилосердна матінка наша природа і батько всілякої втіхи відчинив шлях до щастя кожному без вибору диханню.

Я к і в . Чи задоволений ти цією гадкою?

А ф а н а с і й . Тепер задоволений.

Г р и г о р і й . Але те біда, що не хочемо знати, в чому воно достеменно поселилося. Хапаємося і беремося за те, як за тверду нашу основу, що прикрилося самим тільки гожим видочком. Джерелом нещастя є наша безпорадність: воно нас полонить, видаючи гірке за солодке, а солодке за гірке. Але того не було б, коли б ми радилися самі з собою.

Розміркуймо, друзі мої, і виправимося, — за добру справу братися ніколи не пізно.

Пошукаймо, в чому твердість наша? Зміркуймо, яка думка й молитва найсолодша Богові?

Скажіть мені, що для вас найкраще? Коли відшукаєте це, то й щастя своє достеменно знайдете, тоді до нього й добиратися можна.

Є р м о л а й . Як на мене, найкраще, коли бути задоволеним усім.

Григорій. Скажи ясніше!

Єрмолай. Грішми, землею, здоров'ям, людьми і всім, що є на світі.

Яків. Чого ти засміявся?

Афанасій. З радості, що трапився товариш мого глупства. Цей також хоче бути: горбатим, як верблюд, череватим, як кит, носатим, як крокодил, гожим, як хорт, жеровитим, як кабан, і таке інше.

Григорій. Богословські уста, а не богословське серце. Добре ти кажеш про Бога, а бажаєш нерозумного. Не прогнівися, друже мій, на мою чистосердечність. Уяви собі незчисленне множество тих, кому ніколи не бачити багатства, поклади на пам'ять усіх в образі хворих та перестарілих, усіх, хто народжений з нескладним тілом. Невже гадаєш, що премилосердна й дбала матір наша натура зачинила їм двері до щастя, ставши для них мачухою? Ех, будь ласка, не втискуй мені премудрого її помислу у вузькі рамці, не обмовляй її всемогутнього милосердя. Вона для кожного подиху добра, а не для деяких вибраних із самого тільки людського роду. Вона дбайливим своїм помислом виготовила все те, без чого не може здійснитися щастя останнього черв'яка, а коли чого бракує, то, звісно, зайвого. Крīt не має очей, але що йому з того? Птахи не вміють будувати кораблі — непотрібно це їм, а кому потрібно — знає. Лілея не знає фабрик, вона і без них красна. Залиш, мій друже, це наклепницьке на рідну матір нашу прохання.

Єрмолай. Я не обмовляю і не подаю на неї чолобиття.

Григорій. Ти обмовляєш її милосердя.

Єрмолай. Боронь мене Боже, я Бога не обмовляю.

Григорій. Як не обмовляєш? Скільки тисяч людей позбавлено того, чого ти бажаєш?

Єрмолай. Безліч, а що?

Григорій. Дивна людина! То Бог за твоїм визначенням немилосердний?

Єрмолай. Чому?

Григорій. А тому, що зачинив іншим шлях до того, чого ти бажаєш, тобто до надійного щастя всього живого.

Єрмолай. То до чого це ми дійшли?

Григорій. До того, що або ти зі своїм бажанням дурний, або Господь немилосердний.

Єрмолай. Не доведи, Боже, таке казати!

Григорій. Чому гадаєш, що, одержавши своє бажання, ощасливишся? Зваж, скільки тисяч людей його загубили! До яких тільки пороків не призводить здоров'я з багатством! Цілі республіки пропали через те. Чому ж ти багатства бажаєш, як щастя? Щастя нещасливим не робить. Чи не бачиш і тепер, як багатьох людей багатство пожерло, наче повинь всесвітнього потопу, а душі їхні надмірними вигадками з'їдають самі себе, як млинове каміння, крутячись без зерна? Звісна річ, Боже милосердя осипало б тебе багатством, коли б воно було тобі потрібне, а тепер викинь із душі це бажання, воно геть-но смердить світським квасом.

Єрмолай. Називаєш моє бажання квасом?

Григорій. Та ще й квасом препоганим, світським, повним невсипущого черва, що день і ніч змертвляють душу і, як каже Соломон: вода глибока й чиста — порада в серці

мужа⁸, так і я кажу, що квас препоганий, світський — бажання в твоєму серці. "Чи дав єси веселощі серцеві моєму?"⁹ — співає Давид, а я скажу: взяв єси сум'яття в серце твоє.

Є р м о л а й . Чому бажання світське?

Г р и г о р і й . Бо загальне.

Є р м о л а й . Чому ж воно загальне?

Г р и г о р і й . Тому, що просмерділося і скрізь воно є. Де знайдеш ти душу, не напоєну цим квасом? Хто не бажає честі, срібла, волостей? Ось тобі джерело невдоволення, скарг, печалі, ворожнечі, судової тяганини, воєн, грабунків, злодійства, всіх машин, гачків і хитрості. З цього джерела народжуються зради, бунти, змови, викрадання скипетрів, падіння держав і прірва всіх нещастя. "Жодним способом-бо, — говорить святий Петро в Діях, — ніколи не їв я нічого огидного"¹⁰. Нашою мовою "огидне", а еллінською належить — κοινόν, тобто "спільне" — це все одно: спільне, світське, огидне. Мирська думка не є у серці мужа — чиста, а благо — κοινόν, соєnum — свиням та бісам віддається. Хто їм на серці накреслив цю криву дорогу до щастя? Звісно, отець тьми.

Цю таємну славу морочного царства один від одного приймаючи, блудять, від слави світла Божого, що веде до істинного щастя, ведені духом, засіяним мирськими похотями. Не ввійшовши в надра найсолодшої істини, а ця їхня облуда, сказати б Єреміїними словами, написана на нігті адамантовім, на самому розі їхніх олтарів. Звідти виходять усі речі і діло, так що цього началородного рукописання не стерти, ні вирізати, ні роздерти неможливо, коли не подбає сама про себе людина вседушно із Богом, що каже із Павлом: "Нема нашої брані..."

Перепояси, о людино, чересла свої істинні, озбройся проти цієї своєї лихої думки. Навіщо тобі придивлятися до світових манер? Адже ти знаєш, що істина завжди в малолюдному числі просвічених Божих людей царювала й царює, а світ цей прийняти не може. Збери перед собою усіх малярів та архітекторів і пізнаєш, що малярська істина не в багатьох місцях пробуває, а найбільшу їхню юрбу посіло невігластво та немистецтво.

Є р м о л а й . То скажи ти сам, у чому полягає справжнє щастя?

Г р и г о р і й . Спершу взнай усе те, в чому воно не полягає, а перешукавши всі порожні закавулки, швидше доберешся туди, де воно живе.

Я к і в . А без свічки по темних кутках як йому шукати?

Г р и г о р і й . Ось тобі свічка: премилостивий отець наш відкрив шлях до щастя всім. Цим каменем випробовуй золото і срібло, чи чисте.

А ф а н а с і й . А що коли хто не здатний випробовувати?

Г р и г о р і й . Отак випробовуй! Чи можуть усі люди бути живописцями й архітекторами?

А ф а н а с і й . Аж ніяк не можуть, бридня то нерозумна.

Г р и г о р і й . Тобто не тут щастя. Бачиш, що до цього шлях відслонено не кожному.

А ф а н а с і й . Як не може все тіло бути оком, так не буде і тут.

Г р и г о р і й . Не можна усім бути багатими або чиновниками, дужими або гарними, чи можуть усі поміститись у Франції, чи можуть усі народитися в один час? Аж ніяк не можна! Бачите, що справжнє щастя не в знатній посаді, не в гожості тіла, не в гарній країні, не в славному часі, не у високих науках, не у щедрому багатстві.

А ф а н а с і й . Хіба у значному чині й у веселій стороні не можна бути щасливим?

Григорій. Ти вже на інший бік перескочив, як один лях через кобилу¹¹.

Афанасій. Як?

Григорій. Не міг сісти, коли інші не підсаджували, потім, удванадцять посилившись, перевалився на другий бік. "Ну вас до дідька, передали перцю", — сказав розсердившись.

Афанасій. Та не про те питаю я, а про себе.

Григорій. Ти недавно називав щастям високий чин з багатством, а тепер зовсім виганяєш його звідти. Я не кажу, що щаслива людина не може відправляти високого звання чи жити у веселій стороні або користуватися багатством, а тільки кажу, що не чином, не стороною, не багатством людина щаслива. Коли у красному домі щедре багатство пахне, то причина цього не гарні кутки, пироги часто і не в славних кутках живуть¹². Чи можеш сказати, що у Франції всі люди погіднодушні та веселі?

Афанасій. Хто під цим підпишеться?

Григорій. А коли б сторона була істотністю чи есенцією щастя, то й тоді всі не могли б бути щасливі. В кожній статті є щасливі й нещасливі. Не прив'язав Бог щастя ні до Авраамових часів, ні до Соломонових предків, ні до Давидового царювання, ні до наук, ні до статей, ні до природних ударувань, ні до багатств; відтак не всім до нього шлях відкрив, хоч праведний у всіх справах своїх.

Афанасій. Де ж шукати того щастя, коли його нема ні там, ні тут, ніде?

Григорій. Я ще малим вивчив баєчку, послухай.

Дід і баба зробили собі хату¹³, та не прорубали жодного віконця. Невесела хата! Що вдіяти? Після довгого роздуму визначено було в сенаті іти і діставати світло. Взяли міха, розхилили його уполудень перед сонцем, щоб набрати його, немов борошна, і внести до хати.

Принесли отак кілька разів, дивляться; чи є світло? Нічого нема. Здогадалася баба, що світло, як вино, з мішка витікає. Треба швидше бігти з міхом. Біжучи, обидва старі вдарилися об двері — одне ногою, друге головою. Закипіла поміж них суперечка. "Це ти втратив розум!" — "А ти й народилася без нього!" Хотіли вже піти по світло у чужі гори та землі, аж странній чернець перешкодив. Від роду мав він тільки п'ятдесят років, але щодо освітлення був добрячий мастак. "За вашу хліб-сіль не ховатиму таємниці", — сказав чернець.

На його раду узяв старий сокиру і почав прорубувати стіну з такими словами: "Світе весільний, світе життєвий, світе повсюдний, світе завжди суший, світе безсторонній, відвідай і освіти мою хоромину!"

Раптом розчинилася стіна, наповнило хоромину солодке світло, відтоді й дотепер почали в тій країні будувати світлиці.

Афанасій. Цілий світ не бачив таких нетямкуватих, як твій дід та баба.

Григорій. Він такий же мій, як і твій, і всіх...

Афанасій. Запропаستися він! Як його ім'я?

Григорій. Іш.

Афанасій. Іш? До дідька його!

Григорій. Ти його женеш, а він завше з тобою.

Афанасій. Як зі мною?

Григорій . Коли не хочеш бути з ним, то будеш ним самим.

Афанасій . Ото нав'язався зі своїм дідом.

Григорій . Що там ім'я, коли ти ділом правдешній Іш.

Афанасій . Іди геть із ним!

Єрмолай . А бабу як звать?

Григорій . Мут.

Яків . Мут від Іша не відійде, це пара з'єднана.

Григорій . Але чи всі ми не Ішеві родичі? Шукаємо щастя по країнах, часах, статтях, а воно скрізь і заведи з нами: як риба у воді, так і ми в ньому, і воно біля нас шукає нас самих. Немає його ніде від того, що воно скрізь. Воно подібне до сонячного саява — відхили лише душу свою. Воно завжди штовхає у стіну твою, шукає проходу і не знаходить, а серце твоє темне й невеселе — і темрява над прірвою. Скажи, будь ласка, чи не бридня і не безум, що людина печеться про коштовний вінець? А навіщо? Начебто у простій шапці годі насолоджуватися тим щасливим і всевітнім світлом, до якого ллється молитва: "Почуй, о блаженний, маючи вічне і всевидяче око!" Безрозумний чоловік із лихою жінкою йде геть із дому свого, шукає щастя поза собою, блукає по всіляких краях, дістає блискуче ім'я, обвішується світлою одежею, притягує різноманітну потолоч золотої монети та срібного посуду, віднаходить друзів і товаришів свого безумства, щоб занести в душу промінь блаженного світила і світлого блаженства... Чи ж є світло? Дивляться — немає нічого... Поглянь тепер на хвильливе море, на сум'ятну юрбу людей у будь-якому часі, країні чи статті, що зветься мир, або світ. Чого він тільки не робить? Воюється, по судах тягається, чинить підступи, печеться, затівки лаштує, будує, руйнує, сумує, піниться. Чи не бачиш ти, що біжать це в хату Іш та Мут? Чи є світло? Дивляться — немає нічого.

Яків . Блаженний Іш і щаслива Мут, вони домолилися наприкінці життя свого, щоб всевидяче, невсипуще, велике око, всього світу світило, просвітило їхню хоромину, а іншим — вічна мука, бунт і хитання.

Логвин . Дай, Боже, порадіти!

Григорій . О люб'язна душе! Який дух навчив тебе так вітатися? Дякуємо тобі за таке поздоровлення.

Яків . Так віталися завжди стародавні християни.

Єрмолай . Не дивно. Цей вітальний звичай властивий Христу Господу. Він народжений Божим миром. В мирі приніс вам, добровістуючи мир, що перевищує всілякий розум. Сходить до нас із миром. "Мир дому цьому"¹⁴, мир вам, учить про мир. "Нову заповідь даю вам..." Відходячи ж, мир залишає. "Мир свій даю вам, держайте! Не бійтеся! Радуйтеся!"¹⁵

Афанасій . Чи знаєш ти, про що між нами розмова?

Логвин . Я чув геть усе.

Афанасій . Він, мабуть, сидів під тією яблунею. Чи відгадав?

Логвин . Ви могли бачити мене за віттям.

Григорій . Скажи, люб'язний Логвине, чи є бідніший серед живих від того чоловіка, який не впізнав, що для нього найкраще і найбажаніше?

Л о г в и н . Я й сам часто дивуюся, що ми надто цікаві до чужих країв, дбайливі щодо них і проникливі: виміряли море, землю, повітря, небеса, потурбували задля металів земний живіт, розмежували планети, дошукалися на місяці гір, рік та міст, знайшли незчисленне мно́жство некомплектних світів, будуємо незрозумілі машини, засипаємо прірви, зупиняємо і скеруємо водну течію, ставимо щодня нові досліди і творимо дикі винаходи.

Боже мій! Чого ми не вміємо, чого ми не можемо! Але горе в тім, що при тому всьому відчувається, начебто бракує чогось великого. Немає того, чого й висловити не вміємо, одне тільки знаємо, що чогось бракує, а що воно таке, не розуміємо. Схожі ми на немовля: воно тільки плаче, не в силі знати чи сказати, що йому бракує, чує тільки саму добуку. Це явне незадоволення душі нашої чи не може дозволити нам здогадатися, що всі оті науки не наситять думок наших? Душевна прірва ними, бачиш, наповнюється. Пожерли ми незчисленну кількість годинників, [систем], що крутяться, як на англійських дзвіницях, з планетами, а планет з горами, морями й містами, та однаково жадаємо — не змалюється, а народжується спрага наша.

Математика, медицина, фізика, механіка, музика зі своїми буйними сестрами — чим щедріше їх споживаємо, тим більше палить серце наше голод і спрага, а груба наша заскоружлість не може здогадатися, що всі вони служниці при пані і хвіст при своїй голові, без якої весь тулуб ніщо. А що є неситіше, неспокійніше і шкідливіше, як людське серце, що без своєї начальниці озброєне своїми рабнями? Що тільки не наслідують воно чинити? Дух неситий жене народ, сприяє, мчить, щоб покотитися по схилі, як корабель і коляска без керівника, поради, передбачення та задоволення. Пожадавши, як пес, невдоволено вічно ковтаючи порох та попіл, що гине, лихварі, відчужені від матері, заблуdivши від живота її, проминули істинну істоту, що гримить над душевною прірвою всередину нам: "Я є, я є сущий!" А оскільки не виправилися, в чому мають вони найпотрібнішу потребу, забули: є межа, ризика і край геть-но усіх бажань і намірів, аби всі свої справи приводили до свого найголовнішого і найпотрібнішого пункту, зневажили тим самим і царицю всіх отих духів чи наук, що повертаються від землі в землю, поминувши милосердні двері її, що відчиняють вхід і вводять думки наші з низької підлості до пресвітлої та істотної істини нев'янучого щастя.

Тепер подумайте, друзі мої, і скажіть, у чому найнагальніша потреба? Що найкраще й найбажаніше? Що може зробити вас щасливими? Міркуйте завчасно, вийдіть із числа безпутніх подорожніх, які і самі не можуть сказати, куди і навіщо йдуть! Життя наше — дорога, а вихід до щастя не коротенький...

А ф а н а с і й . Я давно висловив би своє бажання, та не спадає мені на гадку те, що для мене найліпше у світі.

Л о г в и н . Гей, людино! Посоромся таке казати! Коли червоніє захід сонця, передбачаємо, що завтрашній день засяє чистий, а коли зарум'яниться схід — буде в той день студінь і негода; так мовимо й так воно буває. Скажи, будь ласка, коли б прийшла людина з міст, населених на Місяці, до нас, на нашу земну кулю, чи не подивувалася б нашої премудрості, бачачи, що небесні знаки так добре розуміємо? Однак був би почудований наш місячанин, що в маєтковій крихітності світу нашого ми сліпі й невмілі, як у малому лондонському годиннику, і цілковиті трутні, нічого не добачаємо й не дбаємо

про найдивовижнішу систему всіх систем — наше тіло. Скажи, будь ласка, чи не заслужили б ми у нашого гостя ймення нетямущого математика, який твердо розуміє циркуль, що вміщає в коло своє численні мільйони миль, а в малому золотому колечку тієї сили й смаку відчувати не може? Дав би він нам справедливо титула того бездумного книжника, який слова й письмена в 15 аршин може читати й розуміти, а те саме, альфа чи омега, написане на малім клаптику паперу чи на нігті, зовсім йому незрозуміле. Звичайно, назвав би нас тією відьмою, що знає, яка їжа кипить у чужих горщиках, а в своїй хаті і сліпа, і недбайлива, і голодна. Отакий мудрагель ледве не з числа тих жінок, які не бережуть свого дому, їх великий Павло називає втикацькими чи волоцюгами. Я наук не гуджу і хвалю найостанніше ремесло, однак те гідне огуди, що ми, сподіваючись на них, зневажаємо найвищу науку, до якої відчинено двері будь-якому часові, країні чи статті, статі чи віку, адже щастя потрібне вам усім без винятку, чого, окрім нього, не можемо сказати про жодну науку, і цим найвищий парламент, що вічно володіє часами і системами, достатньо довів, що він завжди праведний і що суди його завжди справедливі.

Я к і в . Звичайно, не за те чоловік карає жінку, що в гостях була і пиво пила, — це річ непогана, а за те, що вдома не ночувала.

Л о г в и н . Ще ми не чули ім'я це (математика), а наші предки давно вже мали побудовані храми Христової школи. У ній навчається весь людський рід спорідненого собі щастя, і це є католицька, тобто всенародна, наука. Язичницькі кумирниці чи капища — це ті ж таки храми Христового вчення та школи. У них і на них написано було наймудріше і всеблаженне таке слово: $\gamma\upsilon\omega\theta\iota\ \sigma\epsilon\epsilon\lambda\upsilon\tau\acute{o}\nu$ nosce te ipsum — "Пізнай себе". Беззаперечно це так само і у нас: "Глянь на себе, пізнай себе" (Мойсей)¹⁶. "Божеє Царство в середині вас!" (Христос)¹⁷. "Ви Божий храм" (Павло)¹⁸. "Хто себе пізнав, той премудрий" (Соломон). "Коли не пізнаєш самого себе" (Соломон)¹⁹. "Закон твій у мене в серці" (Давид)²⁰. "Хто не вірує, засуджений буде" (Христос)²¹.

Але язичницькі храми за лицемір'я невинних пророків, тобто священників, цілком уже зіпсуті і стали мерзотності пустою, в той час коли істинна, начебто жива, джерельна вода ногами худоби затоптана й похована. Це сталося й самим іудеям, у яких часто на довгий час заривалася істина через збіднення Ісаакових юнаків²², що прочищали Авраамові джерела, і через збільшення самсонів та филистимів, котрі закидали землею воду, що пливла у вічне життя. А так ці водограї були глибоко поховані, що (як видно з Біблії) ледве змогли знати в храмі Божому закон Господній, тобто пізнати себе і знайти силу Царства Божого і правди його всередині себе. Та ми й самі тепер значно відродилися від давніх християнських предків, через яких блаженними очима істина Господня від землі зведена і сила світлого воскресіння, від гробу піднята, в повному своєму сяяла сяйві. Але не вельми майстерно і тепер у нас навчають, а причина цьому та, що ніхто не хоче від справ житейських відійти і очистити серце своє, щоб міг увійти в надра сокровенної у святому біблійному храмі найсолодшої істини, необхідно для всенародного щастя найпотрібнішої. Не чуючи Давида: "Звільніться і розумійте", не слухаючи Христа: "Шукайте...", — всі науки, всі промисли і все нам миліше, ніж те, що єдино нас загублених знаходить і нам таки нас самих повертає.

Оце і є бути щасливим — [пізнати], знайти самого себе. Лицеміри (говориться до нас), обличчя небесне ви навчилися розбирати досить добре, а чому не примічаєте знаків, щоб

вам, як за слідом, дістатися до істини, яка має вас ошчасливити? Все ви маєте, тільки себе самих ви знайти не знаєте і не вмієте, та й не хочете. І справді подиву гідно, що людина за 30 років живе, а примітити не могла, що для неї найліпше з усього і коли з нею чиниться найліпше. Очевидно, рідко буває вдома і не знає: "Ах, Єрусалиме! Коли б знав ти, що в миру є твоєму, але тепер сховався від очей твоїх..."

А ф а н а с і й . Мені здається, немає нічого ліпшого, як дістати мирне і спокійне серце, в наш час це найприємніше і найзносніше.

Я к і в . А я бажав би в душі моїй мати лише тверду міцність, щоб ніщо її захитати і перекинути не могло.

Є р м о л а й . А мені дай живу радість і радісну живність — цього скарбу я ні за що не проміняю.

Л о г в и н . Ці бажання вас трьох в суті своїй є одне. Чи може бути яблуна жива й весела, коли корінь нездоровий? А здоровий корінь — це є міцна душа і мирне серце. Здоровий корінь розсилає по всіх гілках вологу й оживлює їх, а серце мирне, життєвою вологою наповнене, кладе сліди свої за зовнішностями. "І він буде, як дерево, над водним потоком посаджене"²³.

Г р и г о р і й . Не стерпів ти, щоб не прикласти біблійного діаманта, візьми ж і це: "На воді спокійній виховай мене".

Л о г в и н . Ось же вам верхівка і квітка всього життя вашого, внутрішній світ, сердечна веселість, душевна міць. Сюди скеровуйте всіх ваших справ течію.

Ось край, гавань і кінець. Відрізує усе, що цій гавані супротивне. Кожне слово, кожне діло хай цьому кінцю сприяє. Це край хай буде всім думкам і всім твоїм бажанням. Як багато є таких, що тілом здорові, ситі, одягнуті і спокійні, але я не цей мир хвалю — цей мир мирський, його всі знають і всіх він одурює. Ось мир! — на заспокоєння думок, на радість серця, оживлення душі. Ось мир! Ось надро щастя! Цей-бо мир відчиняє думкам твоїм храм спокою, одягає душу твою одежею веселощів, насичує пшеничне борошно й утверджує серце. "О мире! — вигукує Григорій Богослов". — Ти Божий, а Бог твій!"

А ф а н а с і й . Це про нього, гадаю, каже Павло: "І мир Божий хай береже серця ваші"²⁵.

Л о г в и н . Так.

А ф а н а с і й . Його-бо благовістять красні ноги апостольські і чистіі ноги.

Л о г в и н . Так.

А ф а н а с і й . Це його, вмираючи, залишив учням своїм Христос?

Л о г в и н . Так.

А ф а н а с і й . А як його залишив їм, то на землі цілком своє відробив?

Л о г в и н . Цілком.

А ф а н а с і й . Хіба можна всім дістати його?

Л о г в и н . Можна всім.

А ф а н а с і й . Де ж його можна дістати?

Л о г в и н . Скрізь.

А ф а н а с і й . Коли?

Л о г в и н . Завжди.

А ф а н а с і й . Чому ж його не всі мають?

Л о г в и н . Тому, що мати не бажають!

А ф а н а с і й . Коли можна його всім дістати, чому ж Павло називає кожен розум, чи поняття, вивищеним?

Л о г в и н . Тому, що ніхто не бажає прийняти його у розсуд і подумати про нього. Без бажання все важке, навіть найлегше. Коли всі сини батька залишили і, покинувши дім, поринули в математику, у фізику, в навігацію, можна справедливо сказати, що таким головам і на думку не приходить хліборобство. Однак землеробство вдсятеро ліпше тих кручених наук, тому що з усього найпотрібніше. Цей мир, ніби скарб неоціненний, в домі нашому всередині нас самих закопано. Можна сказати, що таке забродам і бездомникам на розум не спадає, бо вони розточили серце своє по порожніх закутках. Однак його значно легше знайти, аніж ганятися і збирати пустош по околицях. Хіба ти не чув, що сини віку цього мудріші, аніж сини дня?

А ф а н а с і й . Так що ж?

Л о г в и н . А те, що хоч вони й дурні, але своє знаходять,

А ф а н а с і й . Що ж далі?

Л о г в и н . А те далі, що воно не важке, коли добрі люди, хоч і неповороткі та лінівні, однаково знаходять.

А ф а н а с і й . Чому ж молоді люди не мають миру, хоч вони гострі?

Л о г в и н . Через те, що не можуть подумати про нього, доки не одуряться.

А ф а н а с і й . Як?

Л о г в и н . Кого ж найшвидше можна відвести від дому, як не молодих? Коли ціле місто неправдиво закричить: "Ось ворог, ось уже під містом!" — чи не кине́ться молодик в очерети, в луги, в пустелі? Бачиш, у чому вся трудність? Йому не важко вдома мирно пробувати, але зводять із розуму люди й заганяють у неспокій.

А ф а н а с і й . Як ці люди називаються?

Л о г в и н . Мир, світ, манір. Чи в той час послухає молокосос одного доброго чоловіка?

А ф а н а с і й . Нехай цілий день кричить, що брехня — не повірить. А як цей добрий чоловік називається?

Л о г в и н . Той, що не йде на раду нечестивих...

А ф а н а с і й . Яке йому ім'я?

Л о г в и н . Христос, Євангелія, Біблія. Тільки цей один ходить без пороку: не влещує язиком своїм, а послідовникам і друзям ось що дарує: "Мир свій залишає вам..." "Мир свій даю вам...". "Не що, як мир дає..."

Я к і в . Чи не про цей мир Сираховий син говорить таке: "Веселощі серця — життя чоловіку, і радість мужа — довгі йому дні".

Л о г в и н . Всі у Біблії приємні ймення, наприклад: світло, радість, веселощі, життя, воскресіння, шлях, обітниця, рай, солодкість та інше — все це означає цей блаженний мир. Павло ж його (чуєш), як називає: "І Бог миру нехай буде зо всіма вами"²⁶. І знову: "Мир вам усім у Христі"²⁷.

Я к і в . Він його й Богом називає?

Л о г в и н . Звісно. Це та сама чудова дуга, що умиротворила Ноеві дні.

Я к і в . Чудеса говориш. Чому ж цей чудесний мир зветься Богом?

Л о г в и н . Тому, що він все завершує, сам безмежний, а безконечний кінець, безначальне начало і Бог — все одне.

Я к і в . Чого ж він зветься світлом?

Л о г в и н . Через те, що в жодному серці не буває, хіба в просвіченому. Він завжди разом із незахідним світлом, ото і є сіяння його. А де в душі світла того немає, там радості життя, веселощів та втіхи немає, але тьма, страх, сум'яття, горість, смерть, геєна.

Я к і в . І дивне, і солодке, і страшне говориш.

Л о г в и н . Тоді скажи ти, що ліпше цього? Я тебе послухаю.

А ф а н а с і й . Слухай, брате!

Л о г в и н . А що?

А ф а н а с і й . Чи не тому ці Павлові слова: "Сила Божа з нами" — цей мир означають?

Л о г в и н . Гадаю.

А ф а н а с і й . Очевидно, помилився Григорій: він перед цим сказав, що добродійність трудиться відшукати щастя, назвав її по-еллінському і по-римському міццю та мужністю, але коли міць означає мир, то вона сама щастям і є. Навіщо ж її шукати і чого? Адже міць і сила — це все одно?

Л о г в и н . Яке лукавство! Коли б ти був, шукаючи миру, такий мудрий, як оборотний у насміху й добачанні чужих помилок! Цим ти доказав: сини віку цього злого мудріші синів Божого світла. Чи не знаєш ти, що пошук самого істинного щастя є хід Божим шляхом і шляхом миру, який має багато своїх ступенів? І чи не початок це є істинного щастя, коли перебуваємо на шляху мирному? Не відразу виходимо на всеблаженний верх гори, котра зветься Фазга, де великий Мойсей помер з таким написом: "Не отемняться очі його, не зітліють уста його". Незахідне світло просвічує темну безодню думок наших на те, щоб ми побачили, де високий і твердий мир наш пробуває, він-таки сам і побуджує серце наше до виходу на гору миру. Чому не зватися йому миром і кріпостою, що має мир, коли він показує, де мир, і побуджує до нього, перебуваючи сам всьому благу началом і джерелом? Хто не шукає миру, очевидно, не розуміє безцінної ціни його, а *доглянути* і гаряче *шукати* його — обидва це є промені блаженного сонця правди, як два крила Святого Духа.

Г р и г о р і й . Перестаньте, друзі мої, сперечатися: ми тут зібралися не для самохвальних змагань, а для з'єднання бажань наших сердечних, щоб через з'єднання справніше скеровувалися, як пахучий дим, до того, що наставляє тих, котрі блудять, на шлях миру. Схиляє до цього нас сам Павло, ось: "Завжди радійте! Безперестанку моліться! Подяку складайте..."²⁸ Велить завжди жити всередині мир і радість сердечну і ніби в запалену лампаду елей підливати. Це ж бо і значить: безнастанно моліться, тобто бажайте його вседушно, шукайте — і знайдете. Я знаю, що наклепник завжди турбує вашу душу, щоб вам невдоволитися і нічим, що від Бога посилається, не задовольнитися, але ви лукавого цього спокусника, тобто мучителя, відганяйте, люблячи, шукаючи й бережучи мир та радість. Це день життя і здоров'я душ ваших: доти ви й живі, доки бережете в серцях своїх. Про все зрілим розумом міркуйте, не слухаючи нашептника диявола, і збагніть, що вся економія Божа у цілому Всесвіті справна, добра і всім нам є всекорисна. Його іменем та владою все-на-все на небесах і на землі робиться, проказуйте з розумом: "Хай святиться ім'я твоє, хай буде воля твоя..." І збавить вас від лукавого. А як тільки

станете за все подячні, то раптово збудуться на вас такі слова: "Веселощі серцю — життя чоловіку".

А ф а н а с і й . Здається, завжди був би спокійний чоловік, коли б у світі все за його волею робилося.

Л о г в и н . Боже, борони!

А ф а н а с і й . Чому?

Г р и г о р і й . А коли твоя воля й розум подібні до дідової кішки?

А ф а н а с і й . Що це значить?

Г р и г о р і й . Дід запалив піч, уперта кішечка не вилізає з печі. Дід її витягнув і пліттю вихльостав.

А ф а н а с і й . Я б дбав, щоб моя воля була узгідна з найуправнішими головами світу.

Г р и г о р і й . А з якого — лондонського чи паризького — вибрав би ти тих людей парламенту? Але знай, що хоч би ти до цього взяв суддю того самого короля, котрий осуджував премудру нашу матір натуру за розклад небесних кіл, то Бог і за нас і за нього мудріший. Навіщо тобі ліпшого шукати судді? Покладися на нього і зроби його волю святу своєю волею. Коли її приймаєш, то стала вже й твоєю. Згода волі є то єдина душа і єдине серце, а що ж ліпше від дружби з найвищим? У той час все за твоєю та ще й премудрою волею робитиметься. А це і є бути в усьому задоволеному. Цього й бажає наш Єрмолай, та не зрозумів, що значить бути в усьому задоволеним. Бачите, що Павлове слово: "Подяку складайте..." — є джерелом досконалого миру, і радості, і щастя. Що може потурбувати моє серце? Справді, все чиниться за волею Божою, але я із нею згодний, і вона вже моя воля. Навіщо ж турбуватися? Коли щось неможливе, то, звичайно, й некорисне: все це одне. Чим що корисніше, тим достатніше. Друзі мої, ось премудрість, коли виконуємо, що кажемо: "Хай буде воля твоя..."

Є р м о л а й . Згадалися мені одного мудреця гарні слова²⁹: подяку шлю блаженній натурі за те, що вона все потрібне легко добути створила, а що дістати важко, те непотрібним і мало корисним.

Г р и г о р і й . Подяка отцю нашому небесному за те, що відкрив очі наші. Тепер розуміємо, в чому полягає наше істинне щастя. Воно живе у внутрішньому мирі серця нашого, а мир у погодженні з Богом. Що чим погодженіше, тим і блаженніше. Тілесне здоров'я є ніщо інше як рівновага і погодженість вогню, води, повітря та землі, а присмиріння думок, що бунтують її, є здоров'я душі і вічне життя. Коли хто погодження з Богом тільки на три золотники має, тоді не більше в ньому миру, а коли хто на 50 чи 100, то стільки ж у серці його й миру. Скільки відступила тінь, настільки настало світло. Блаженні, хто день у день усе вище підіймається на гору пресвітлого цього миру города. Ці-бо підуть від сили в силу, доки явиться Бог Богів у Сіоні. Схід цей і вихід Ізраїлів не ногами, але думками здійснюється. Ось Давид: "Сходження в серці своєму поклади. Душа наша перейде воду непостійну". Ось і Ісаїя: "З веселощами йдіте", тобто з радістю навчіться полишати неправдиві гадки, а перейти до таких: "Помислом його в рід і рід". Це-бо є паска чи перехід у Єрусалим, розумій, у город миру і в кріпость його Сіон. Зберітеся, друзі мої, зійдемо на гору Господню, в дім Бога Якового, та скажемо там: "Серце моє і плоть моя порадіють на Бога живого".

Я к і в . Ах, горо божественна! Коли б ми знали, як на тебе сходити!

Л о г в и н . Слухай Ісаю: "З веселощами йдіте".

А ф а н а с і й . Але де мені взяти веселощів? І що воно таке?

Л о г в и н . "Страх Господній возвеселить серце". Ось тобі вождь. Ось ангел великої ради. Хіба ти не чув, що Бог Мойсею говорив?

А ф а н а с і й . А що?

Л о г в и н . "Пошлю страх, що поведе тебе... Це я пошлю ангела мого, прийми до себе і послухай його, не сумнівайся-бо, що ім'я моє на ньому є".

Є р м о л а й . Скажи, друже мій, ясніше, як треба сходити?

Г р и г о р і й . Прошу покійно вислухати таку байку.

П'ять мандрованців під керівництвом свого ангела-хранителя прийшли у царство миру й любові. Цар цієї землі Мелхіседек ніякої схожості не має із іншими царями. Нічого там тлінного немає, але все вічне й люб'язне навіть до останньої волосини, а закони цілком супротивні тиранським. Дуга, чудова сяйвом, була межею й кордоном доброславної цієї країни з таким написом: "Світ першородний"; і до цього світу стосується все те, що засвідчується у Святому Писанні про обітовану землю. А довкола нього як було, так і виглядало все тьмою. Як тільки прибульці приступили до осяйної дуги, вийшли їм назустріч великою множиною безсмертні пожилці. Скинули із них все старе, як вдяганку, так і тіло, мов одягу, а вдягли в нове тіло та одяжі, вишиті такими золотими словами: "Зрозумій себе міцно".

Раптом почулася погідна музика. Один хор співав: "Відчиніте ворота вічній..." Піднялися ворота, повели гостей до тих обителів, про які Давид [сказав]: "Наскільки улюблені поселення твої..." Там з особливим погодженням співали такі хори: "Наскільки красні доми твої, Якове, і курені твої, Ізраїлю, їх же поставив Господь, не людина". Сіли странні біля безсмертної трапези; запропоновано ангельські хліби, подане було вино нове, найкраще однорічне ягня, трилітня телиця і коза, і те теля, яким Авраам пригощав свого бажаного трипостасного гостя, голуби та горлиці і манна — і все, що стосується обіду, про який написано: "Блажен, що з'їсть обід..."

Однак при всіх веселощах гості не були веселі, таємна якась гризота серця їхні гризла.

"Не бійтеся, люб'язні наші гості, — говорили блаженні громадяни, — так буває в усіх, що сюди тільки-но прийшли. На них має збутися це божественне писання: "Шість разів біда візьме тебе, а на сьомий не торкнеться тебе це зло".

Потім відведені були до самого царя.

"Я знаю ваші скарги, перш ніж попросите, — сказав цар миру, — в моїх межах немає ані хвороби, ані печалі, ні зітхань. Ви самі цю гризоту занесли сюди від чужих, поганських, ворожих до моєї землі земель".

Потім велів їх ангелам своїм відвести у лікувальний дім. Тут вони проздовж цілих шести днів приймали блювотне, а на сьомий день цілковито заспокоїлися від усіх хвороб своїх, а замість гризоти на одному серці було написано таке: "Хай буде воля твоя!"; на другому: "Праведен ти є, Господи, і праві суди твої"; а на третьому: "Вірував Авраам Богу..."; на четвертому: "Благословляю Господа на всякий час..."; на п'ятому: "Подяку складайте!.."

У той час весь усесвіт із невимовними веселощами та погодженістю, плещучи руками, викрикнув цю Ісаїну пісню: "І буде Господь тебе завжди провадити, і душу твою нагодує в

посуху, кості твої позміцняє, і ти станеш, немов той напоєний сад і мов джерело те, що води його не всихають, і руїни відвічні сини твої позабудовують, поставивши основи довічні"³⁰. Цю пісню всі до одного жителі так солодко і голосно заспівали, що в цьому світі сердечне вухо моє чує її.

А ф а н а с і й . Знаю, куди хилиш. А які блювотні ліки приймали вони?

Г р и г о р і й . Спирт.

А ф а н а с і й . Як цей спирт зветься?

Г р и г о р і й . Євхаристія³¹.

А ф а н а с і й . Де ж нам узяти його?

Г р и г о р і й . Бідняче! Досі не відаєш, що царський лікувальний дім — це найсвятіша Біблія. Там аптека, там лікарня горня і ангели, а всередині тебе сам архіатор³². У що ж бо лікувальну горницю привозить ерихонського нещасливця людинолюбний самарянин³³. У цьому єдиному домі можеш відшукати ліки для викоренення отрутих і мучительних ворогів серця твого, про яких написано: "Вороги чоловікові — домашні його"³⁴. Вороги твої є власні твої гадки, що зацарювали в серці твоєму і щохвилино його мучать, нашепотники, наклепники і супротивенці Божі, що гудять ненастанно владичне у світі управління і кусяться обновити стародавні закони, самі себе і прихильників своїх вічно у тьмі мучачи, бачать, що правління природи в усьому не за біснуватими їхніми бажаннями, ні за помороченими поняттями, але свято продовжуються за високими отця нашого порадами вчора, і сьогодні, і вовіки. Ці-бо, котрі не розуміють, гудять розташування кіл небесних, огуджують якість земель, порочать витвори премудрої Божої правиці у звірах, деревах, горах, ріках і травах; нічим не задоволені; за їхнім нещасним та смішним поняттям, не потрібно у світі ні ночі, ні зими, ні старості, ні труду, ні голоду, ні спраги, ні хвороби, а більше всього смерті. До чого вона? Ах, бідне наше знаннячко і поняттячко! Гадаю, не гірше ми б управляли машиною мирською, як беззаконно вихований син батьківським домом. Звідкіля ці біси оселились у серця наші? Чи ж не легіон їх у нас? Але ми самі занесли цю началородну тьму із собою, народившись із нею.

А ф а н а с і й . Чому ти думки називаєш бісами?

Г р и г о р і й . А як же їх назвати?

А ф а н а с і й . Я не знаю.

Г р и г о р і й . Так я знаю! Біс еллінською мовою зветься δαίμων.

А ф а н а с і й . Та що ж?

Г р и г о р і й . А те, що δαίμων значить знаннячко чи розуміннячко, а δαίμων — знаючий чи розуміючий. Отож прошу вибачити, що маленьким бісикам віддав я прізвисько великого біса.

Л о г в и н . Неграмотний Марко³⁵, — вислухайте баєчку, — дістався до раю. Вийшов святий Петро із ключами і, відчиняючи йому райські двері, запитує;

— Учився ти священних мов?

— Нітрохи, — відповів простак.

— Чи ж був ти в академіях?

— Ніколи, отче святий.

— Чи ж бо читав давніх богословів книжки?

— Не читав. Я "аза" в очі не знаю.

— Хто ж тебе справив на шлях миру?

— Мене справили три регулки.

— Які три регулки?

— А ось вони. Перша: "Все те добре, що визначено і святим людям". Друга: "Все те невелике, що дістають і беззаконники". Третя: "Чого собі не хочеш, іншому не бажай!" Перша і друга домашні, я сам їх вигадав, а третя є апостольський закон, даний для всіх народів. Першу народили в мені Йовові терпіння та подячність³⁶, друга обдарувала свободою від всіх мирських жадань; третя примирила мене із внутрішнім моїм паном.

Апостол, подивившись на нього просвіченим, як сонце, лицем, сказав:

— О благословенна й подячна душе! Ввійди в обитель отця свого небесного і веселися вічно: мало ти їв, а вельми ситий.

Я к і в . Не розум від книг, а книги від розуму народилися. Хто чистими розмислами в істині очистив свій розум, той подібний дбайливому господареві, котрий джерело чистої живої води в домі своєму викопав, як написано: "Вода глибока — порада в серці мужа. Сину, пий воду від твоїх посудин". У той час, трохи від книг покуштувавши, може велику користь мати, як написано про облистаного з небес Павла: "І прийнявши харч, укріпився". Такий-бо є і цей Марко; він із числа присвяченої Богові худоби, що відригує жуйку. "Святи їх в істині твоїй..." Мало їв, багато жував і з маленької суми чи іскри розмножив полум'я, що Всесвіт охопило. Чи набагато більше ми від нього знаємо? Скільки ми накидали в наш шлунок священних слів? А яка користь? Лише засмітили. Ах, бідна жоно кровоточна, із слабким шлунком! Ось що наробили шкідливі мокроти, виблювані апокаліптичним змієм³⁷, від яких Соломон сина свого відволікає: "Від чужих джерел хай би ти не пив".

Як же можна такому, гірких вод наповненому серцю вмістити мир Божий — здоров'я, радість, життя душевне? Пошукаємо спершу всередині нас іскру істини Божої, а вона, обливши нашу тьму, пошле нас до священних біблейських вод Силоаму, до яких закликає пророк: "Помийтеся, відведіть лукавства від душ ваших". Ось тобі блювотне! Чи ж наше життя не є брань? Але чи із зміїними гадками нам треба боротися? Чи не ота це доброрідна Павлова баталія, про яку [каже]: "Нема в нас брані до плоті та крові..." Гадка й порада є сім'я й начало. Ця голова гніздиться в серці. Що ж, коли ця голова зміїна? Коли це сім'я і царство лихе? Якого миру сподіватися в серці від тирана: він людиновбивця, весь час стежить, стереже, любить і володіє тьмою.

І коли таке гірке море гадок наповнило серце й пожерла лиха глибина душу, то якого нам сподіватися світла, де горя тьма? Яких веселощів та солодошів, де нема світла? Якого миру, де нема життя й веселощів? Яке життя й мир, коли нема Бога? Що за Бог, коли нема духа істини і духа владицтва? Який дух істини, коли не думки неуречевлені і серце чисте? Яке чисте, коли не вічне, як написано: "Помисли його в рід і в рід"? Як же вічне, коли на речовину задивилося? Як же не задивилося, коли шанує її? Як же не шанує, коли сподівається на неї? Як же не сподівається, коли тужить про розрішення праху? Чи не це є мати таке серце: "Переконай, що попіл — серце їхнє, і зваблюються, і жоден не зможе збавити душі своєї"? Чи не це є гріхопадіння і облуда від Бога в бік праху ідолопоклонства? Чи не це є голова зміїна, про яку написано: "Той зітре твою голову"? Слухай, Єрмолаю! Ось як треба виходити на гору миру: приймай блювотне, очищай серце,

виблюй застарілі думки і не повертайся до блювотини. Пий чисту воду, нових порад воду в усі дні.

Це є переходити від простацтва на гору, від гіркоти до солодощів, від смерті у життя, від свинячих калюж до горніх джерел оленячих і сайгачних. Пий доти, доки від черева твого потечуть ріки живої води, що втоляють нещасну спрагу, тобто неситість, незадоволення — заздрість, пожадання, скуку, нарікання, нудьгу, страх, горість, розкаяння та інших бісівських голів жала, котрі всі купно душу умертвлюють. Пий доти, доки заспіваєш: "Душа наша, наче птиця, збавиться... перейде воду непостійну"; "Благословен Господь, що не дає нас у ловитву зубам їхнім"; поки утішишся із Аввакумом, співаючи: "Вклав ти в голови беззаконних смерть, я про Господа порадию, возвеселюся про Бога, Спаса мого"; співаючи з Анною³⁸: "Утвердися, серце моє, в Господі..."; співаючи з Давидом: "Ознаменується на нас світло лица твого".

Пресильний і прехитрий є ворог — застаріла гадка. Важко (за Євангелієм) цього міцного зв'язати і захопити посудини його, коли раз він у серці возродився. Але що солодше цієї праці, що повертає безцінний мир у наше серце? Борися день у день і виганяй хоч по одному з нутра, підіймайся вряди-годи хоробро на гору, величаючись із Давидом: "І не вернуся, аж доки не винищу їх..."³⁹. Це-бо і є преславна содомо-гоморська січа⁴⁰, від якої повертається божественний переможець Авраам.

Г р и г о р і й . Живі проживаймо, друзі мої, життя наше, хай течуть безумні дні наші та хвилини. Про все потрібне для течії днів наших промишляймо, але найперше дбання наше хай буде про мир душевний, тобто про життя, здоров'я і про спасіння його. Яка нам користь дістати у володіння цілий Всесвіт, а душу загубити? Що ти у світі знайдеш таке дороге і корисне, що б замінити зважився за душу твою? Ах, обережно ступаймо, щоб потрапити нам увійти у мир Божий, у свято Господнє, принаймні у суботу, коли не в преблагословенну суботу суботу і свято свят.

Хай, діставши шабас, хоч від половини найгіркіших трудів звільнити зможемо коли не осла нашого, то душу нашу, і досягнемо коли не в літо Господнє приємне в сім раз по сім чи в п'ятдесятій рік із апостолами, як всезагальне звільнення буває людям та худобі, то хоч трохи звільнимо душу від тих трудів. "Як довго я буду складати в душі своїй болі, у серці своїм — щодня смуток?"⁴¹ Голова в людині всьому — серце людське. Воно-то і є найточніша людина в людині, а все інше околиця, як учить Єремія: "Глибоке серце в людини (над усе) і людина є, і хто пізнає його?" Затям, будь ласка, глибоке серце — людина є... А що ж є серце, коли не душа? Що є душа, коли не бездонна думок безодня? Що є думка, коли не корінь, сім'я і зерно всієї нашої плоті, крові, шкіри та іншої зовнішності? Бачиш, що людина, котра мир сердечний погубила, погубила свою голову і свій корінь.

І чи не подібна вона горіху, з'їденому у зерні своєму черв'яками, який ніякої сили, окрім околиці, не має? До цих ото бідняків Господь із таким жалем говорить в Ісаї: "Наблизьтесь до мене..."⁴² ті, що серце погубили, суцї, котрі далекі від правди..." Думка є таємна в тілесній нашій машині пружина, голова й початок всього руху її, а голові цій уся членів зовнішність, як загнуждана худоба, слідує, і як полум'я та ріка, так думка ніколи не відпочиває. Безперервний стрім її — це і є жадання. Вогонь пригасає, ріка зупиняється, а неуречевлена і безстихійна думка, яка носить на собі грубу тлінність, як мертву ризу, рух

свій припинити (хоч вона в тілі, хоч поза тілом) ніяк не може ані на жодну мить і продовжує стрім свого рівноблискавкового літання через необмежені вічності, мільйони безконечні.

Навіщо ж вона має стрім? Шукає своєї солодкості та миру; мир же її не в тому, щоб зупинитися й протягтися, як мертво тіло, — живій її натурі чи природі це не властиво і чуже, але супротивне цьому: вона, начебто у мандрах перебуваючи, шукає по мертвих стихіях своєї спорідненості і, простими забавами не загасивши, але більше розпаливши свою спрагу, тим стрімкіше возноситься від розтлінної уречевленої природи до вищої пануючої натури, до рідного свого й безначального начала, щоб, сяйвом його і вогнем таємного зору очистившись, звільнитися від тілесної землі та земляного тіла. І це-бо і є зійти у мир Божий, очиститися від усіякого тління, вчинити цілком *вільний* стрім і безперепинний рух, вилетівши із тісних меж речовини на свободу духа, як написано: "Постав на простір ноги мої... Зведе мене у простір... І підняв вас на крилах орлиних, і привів вас до себе". І через це Давид просить: "Коли б я мав крила, немов та голубка, то я полетів би й спочив"⁴³.

Є р м о л а й . А де вона знаходить це безначальне начало і вище єство?

Г р и г о р і й . Коли спершу не розшукає всередині себе, без користі шукатиме в інших місцях. Але це є діло досконалих серцем, нам же треба навчатися букварю цієї преблагословенної суботи чи миру.

Є р м о л а й . Перемогти апокаліптичного змія і страшного того із залізними зубами звіра, який у пророка Даниїла все-на-все пожирає, решту ногами топчучи, є діло тих героїв, Бог яких у Книзі Чисел велить Мойсею вписати в нетлінний свій список для війни, минаючи жінок та дітей, що не можуть примножити число святих Божих мужів, народжених не від крові, не від похоті плотської, не від похоті чоловічої, але від Бога, як написано: "Не зберу соборів їхніх від крові...". "Ті одні спочивають із Богом від усіх справ своїх, а для нас, немічних, і тієї благодаті Божої досить, коли можемо дати баталію з маленькими бісиками: часто один крихітний душок демонський збурює в серці страшний бунт і гірке сум'яття, що, наче пожежа, душу палить.

Г р и г о р і й . Треба хоробро стояти і не відступати місця дияволові: противитися — і біжить від вас. Соромно бути аж так жінкою й дитиною, щоб не встояти нам супроти одного бездільного наїзника чи навіть супроти маленької партії. Боже мій! Яке у нас недбання щодо шукання і збереження небес та землі найдорогоціннішого сердечного миру? Про нього одного має людина і мислити у самотині і розмовляти при звертаннях, сидячи вдома, ідучи шляхом, і лягаючи, і встаючи. Але ми коли про нього думаємо? Чи не всі розмови наші самі брехні та бісівські вітри? Ах, наскільки ми самих себе не пізнали, забувши нерукотворний дім наш і голову його — душу нашу, і голову її — богоподібний рай миру! Маємо ж за те достатню винагороду: насилу із тисячі знайти одне серце, щоб воно не було зайнято гарнізоном кількох ескадронів бісівських.

А оскільки не навчаємося з Аввакумом на божественній цій сторожі продовжувати всекорисну цю війну, через те зробилися в корінь недбайливі, глухі, дурні, лякливі, немайстерні і цілком борці, розслаблені на те, щоб і сама велика до нас милість Божа, але якої ми не розуміємо, так серцем нашим колотила, як вовк вівцями. Один, наприклад, турбується тим, що не в знатному домі, не пригожим народився обличчям і не ніжно

вихований; другий тужить, що хоча йде шляхом невинного життя, однак багато хто із знатних та й простих ненавидять його і гудять, називаючи відчайдухом, негідним, лицеміром; третій сумує, що не дістав звання чи місця, яке могло б поставити йому стіл, що складається із десятиох страв, а теперечки хіба по шість страв споживати зволить; четвертий мучиться, яким би чином не позбутися (правда, що мучительного), та при тому й прибутного звання, щоб у безділлі не померти від скуки, не гадаючи, що немає корисніше та важливіше, як богомудро управляти не зовнішньою, домашньою, а внутрішньою душевною економією, тобто пізнати себе і зробити лад у серці своєму; п’ятий гризеться, що, відчуваючи в собі здібність до прислуги суспільству, не може через велику кількість кандидатів продертися, щоб узяти посаду, начебто самі лише чиновні мають нагоду бути добродійними і начебто послуга різниться від доброго діла, а добре діло від добродійності; шостий тривожиться, що почала вряди-годи з’являтися в його волоссі сивина, що наближається із жахливою армією немилосердна старість, що з іншим корпусом за ним іде непереможна смерть, що починає слабшати все тіло, притуплятися очі та зуби, безсилий уже танцювати, не так багато і смачно пити та їсти тощо.

Але чи можна порахувати безчисленні тьми нечистих духів та чорних воронів чи (з Павлом сказавши) духів злоби піднебесних, що туляються по темній, необмеженій безодні, по душі нашій, начебто по повітряних просторах? Ці усі ще не велетні, не самі бездільні, як собачки постільні, душки, однак справді схитують наше невинне у битві і не озброєне порадами серце; найостанніший бісик тривожить наш неукріплений городок; що ж, коли діло дійде до левів? Відкрию Всім, друзі мої, слабкість свою. Трапилося мені в непростій компанії не без успіху бути учасником розмови. Радів я від того, але радість моя раптом зникла: дві персони почали хитро лаяти й осміювати мене, вкидаючи в розмову такі діамантові слова, які таємно виявляли простий мій рід, і низький стан, і тілесну бридкість. Соромно мені згадати, як затривожилося серце моє, а більше, що цього від них не сподівався; насилу я після довгого роздуму повернув собі свій спокій, згадавши, що вони бабині сини.

А ф а н а с і й . Що це значить?

Г р и г о р і й . Баба купувала горщики; амури молодих літ ще тоді їй відригалися⁴⁴.

— А що за цей гарнесенький?

— За того дай хоч три полушки, — відповів гончар.

— А за того поганого (он він), звичайно, полушка?

— За того менше двох копійок не візьму.

— Що за чудо?

— У нас, бабо, — сказав майстер, — не очима вибирають, ми випробовуємо, чи чисто дзвонить.

Баба, хоч і не простого смаку, однак не могла знайти відповіді і тільки й сказала, що вона й сама це давно знала, та не подумала.

А ф а н а с і й . Ці люди, маючи поміж себе однаковий смак, повністю доказують, що вони плід цієї райської яблуні.

Я к і в . Законне життя, твердий розум, великодушне й милосердне серце є то чистий дзвін шановної персони.

Григорій. Бачите, друзі мої, як ми відродилися від предків своїх? Одна лишень проста бабська гадочка може поколотити серце наше.

Єрмолай. Не погнівайся — і сам Петро злякався баби: "Мова явно тебе видає, що [галілеянин] ти є".

Логвин. Але чи таке серце було у древніх предків? Хто може без жаху згадати Йова? Однак усім тим пишеться: "І не дав Йов безум'я Богові..." Зваж, що пише Лука про перших християн: "Була в них одна душа і єдине серце..."⁴⁵ А що то? Яке в них було серце? Окрім погідної їхньої любові ось яке: вони-бо раділи, "що сподобилися прийняти зневагу за ймення Господа Ісуса"⁴⁶. Але ось ще геройське серце: "Огуджені втішаймося...". "Радію у стражданнях моїх..." Хто може без здивування прочитати ту частину його письма, яке читається в день торжества його? Воно є видовищем найчудовіших чудес, що полонять сердечне око. Велике чудо! Що інших приводить у найгірніше сум'яття, то Павла веселить, бо дихає душею, що подібна до здорового шлунка, який найтвердішу і найгрубшу їжу на користь варить. Чи не це є мати діамантове серце? Найважчий удар все інше розбиває, а його утверджує. О мире! Ти Божий, а Бог твій! Це значить істинне щастя — дістати серце, адамантовими стінами огорожене, і сказати: "Сила Божа з нами, мир маємо до Бога..."

Єрмолай. Ах, високий цей мир, важко до нього дістатися. Яке чудове було те серце, що за все Богові дякувало!

Логвин. Неможливо, важко, але вартий він і більшої праці. Важко, але без нього тисячу раз важче. Важко, але ця праця звільняє нас від найважчих безчисленних трудів таких. "Як тягар важкий, пригнітив мене. Немає миру в кістках моїх..." Не соромно хіба казати, що тяжко нести це ярмо, коли, носячи його, знаходимо такий скарб — мир сердечний?... "Візьміть ярмо моє на себе і знайдете спокій душам вашим". Скільки ми витрачаємо праці для малої користі, а часто й задурно, не раз і на шкоду? Важко зодягти й жити тіло, але потрібно і не можна без цього. У тому й полягає тілесне життя, і ніхто на цю працю нарікати не мусить, бо потрапить у тяжке лихо, холод, голод, спрагу та хвороби.

Але чи не легше тобі жити самим зіллям суворим і при тому мати злагоду й утіху на серці, ніж над розкішним столом сидіти гробом повапненим, повним жеровитої черви, що день і ніч гризе безнастанно душу? Чи не ліпше покрити мізерне тіло найзлиденнішою одежею і з тим мати серце, в ризу спасіння й убрання веселощів одягнуте, ніж носити золототкані шати і тим часом терпіти геєнний вогонь у душі, що бісівською печаллю спопеляє серце? Яка утіха від статків чи від гарної обстави, коли серце занурене у найтемніший морок невдоволення із прикрашеного палацу, про який пишеться: "Птиця знайде собі дім... заснований-бо є на камені... камінь же — це Христос... коли світ є наш... душа наша, наче птиця, збавиться, і сіть упаде... Хто дасть мені крила?"

Чому ж мені так важко? Коли хто потрапив у рів чи прірву водяну, повинен думати не про важкоту, а про звільнення. Коли ставиш дім, будуй його для обох частин свого єства — душі і тіла. Коли вдягаєш і прикрашаєш тіло, не забувай і про серце. Дві хлібини, два будинки і дві одежі, два роди всього є, всього є по двоє, через що є дві людини в людині одній, два батька — небесний і земний і два світи — першородний і тимчасовий, і дві природи: божественна і тілесна в усьому-на-всьому... Коли ж обидва ці єства змішати в

одне й признати тільки видиму натуру, тоді й буде рідне ідолопоклонство, і цьому єдиному суперечить священна Біблія, будши дугою, що всю тіль омежує, і ворітьми, що вводять наші серця у віру богознання, в надію пануючої натури, в царство миру та любові, у світ першорідний.

Це-бо і є твердий мир — вірити і признавати пануюче єство і на нього, як на нездоланне місто, покластися й думати: "Живий Господь Бог мій..." Тоді-бо скажеш: "І жива душа моя...", а без цього як тобі покластися на тлінну натуру? Як не затрепетати, бачачи, що вся тільнє всехвилинно народжується і зникає? Хто не затурбується, дивлячись на гинучу істину єства? Такі нехай не чекають миру і слухаються Ісаї: "Захвилюються і спочити не зможуть. Годі радіти нечестивим, каже Господь Бог..." Ось поглянь, хто виходить на гору миру? "Господь — сила моя і покладе ноги мої на досконалість, на високе виводить мене, щоб перемогти мені для пісні йому". Признає Господа і перед тими, котрі не бачать його, співає, а Господь веде його на гору миру. Невизнання Господа є мучительне хвилювання і смерть сердечна, як Авакум співає: "Поклав ти у голови беззаконних смерть". Цю голову Давид називає серцем, і воно-бо є є головизна наша, голова оточення їхнього. Що за голова? Праця вуст їхніх. Що за уста? Доки покладу поради в душі моїй, хвороби в серці моєму... Праця вуст — це хвороба серця, а хвороба серця — то є смерть, покладена в голови беззаконних, а рідна смерть ця, котра душу вбиває жалом, є змішання в одно тлінної і божественної натур, а змішання це і злиття є відвернення від божественного єства в бік праху й попелу, як написано: "Коли оповіється тобі порох". А відвернення — це гріхопадіння, як написано: "Гріхопадіння хто зрозуміє?" Про гріх ось що Сирах [каже]: "Зуби його — зуби лев'ячі, що вбивають душу..." Ось тьма! Ось облуда! Ось нещастя!

Бачиш, куди нас завела тілесна натура, чого надіяло злиття єств? Он воно, рідне ідолобішенство, і відсторонення від блаженної натури, і незнання про Бога. Цього нашого серця відома є печаль та, що про ніщо, окрім тілесного, не дбаємо, правдешні язичники: "І всіх-бо цих язика шукають", а коли хоч трохи підняти до блаженної натури очі, відразу кричимо: важко, важко! Це-бо є називати солодке гірким, але праведник від віри є живий. Ащо ж є віра, коли не викриття чи вияснення серцем зрозумілої невидимої натури? І чи не є це бути рідним Ізраїлем, що все надвоє розділяє і від усього видимого невидиму половину Господу своєму присвячує? Про це Павло щасливому вигукує: "А всі ті, хто піде за цим правилом, — мир та милість на них"⁴⁷. Скажи, будь ласка, чим замішується той, що достеменно знає, що нічого загинути не може, але все в началі своєму вічно і неушкоджено пробуває?

Є р м о л а й . Для мене це темнувато.

Л о г в и н . Як не темнувато тому, хто лежить у болоті невір'я! Продирай, будь ласка, око і прочищай зір; царство блаженної натури хоча притаєне, однак не робить себе неосвідченим зовнішніми знаками, кладучи сліди свої по порожній речовині, ніби найсправедливіший малюнок по живописних фарбах. Уся речовина є красне болото, і брудна фарба, і живописний порох, а блаженна натура є сама началом, тобто безначальною інвенцією чи винаходом і премудрою делінеацією⁴⁸, котра всю видиму фарбу носить, яка нетлінній своїй силі і єству так відповідає, як одежа тілові. Називав видимість одежею сам Давид: "Все, як риза, постаріє..." А малюнок то п'яддю, то

ланцюгом землемірним, то правицею, то істиною. "Краса у правиці твоїй...". "П'яддю виміряв ти...". "Правиця твоя пізнає мене...". "Істина господня пробуває вовіки". Таким поглядом дивився я і на тіло своє: "Руки твої сотворили мене..." Минає непостійної тлінності твоєї воду. "Душа наша перейде воду непостійну", проходить думкою в саму силу і царство захованої в поросі його правиці вишнього і кричить: "Господь захисник життя мого, від кого застрашуся? Блаженні, хто вибрав і прийняв тебе, Господи..." Щасливий той, хто перелетів у царство блаженної природи! Про це Павло: "По землі ходячи, звертаємося на небеса". Цей-таки мир і Соломон описує: "Праведних душі в руці Божій, і не доторкнеться до них мука..." Це ж таємно з'являє церемонія обрізання та хрещення. Померти з Христом це значить залишити немічну природу, а перейти в невидиму і горню, щоб мудрувати. Той уже перейшов, хто залюбився в ці солодкі слова: "Плоть є ніщо..." Все те плоть, що тлінне. Сюди належить паска, воскресіння і вихід у землю обітовану. Сюди вийшли коліна Ізраїлеві перед Господа. Тут усі пророки і апостоли в місті Бога нашого, в горі святій його, мир на Ізраїль.

Є р м о л а й . Темно говориш.

А ф а н а с і й . Ти так запустив мову свою біблійним ошматтям, що годі зрозуміти.

Л о г в и н . Вибачте, друзі мої, надмірну мою схильність до цієї книги. Визнаю свою гарячу пристрасть. Правда, що із самих дитячих літ таємна сила й поваба тягне мене до повчальних книг, і я їх більше за інші люблю. Вони лікують і звеселяють моє серце, а Біблію я почав читати близько тридцяти років від свого народження. Але ця найчудовіша для мене книга над усіма моїми любовницями гору одержала, втоливши мою довгочасову спрагу та голод хлібом та водою, солодшою меду та щільника, Божої істини й правди, і відчуваю особливу до неї свою природу. Тікав, тікаю і втік, за Божим керівництвом, від усіх житейських перепон та плотських коханок, щоб міг спокійно насолоджуватися в пречистих обіймах найгарнішої, більше від усіх дочок людських, цієї Божої дочки. Вона мені із непорочного ложа свого народила того дивного Адама, який, як учить Павло, "творений за Богом в правді, і преподобії, і істині", і про якого Ісаїя: "Рід його хто виповість?"

Ніколи не можу досить надивуватися пророчої премудрості. Найдовільніші її тонкості мені здаються дуже важливими: так завжди думає закоханий. Багато хто ніякого смаку не знаходить у цих словах: "Веніамін — хижий вовк: вранці він їсть ловитву, а на вечір розділює здобич"⁴⁹. "Очі твої на виповненні вод..." А вони мені невимовну в серце вливають солодкість та веселощі, чим частіше їх, відригаючи жування, жую. Чим більше було глибоке і безлюдне усамітнення моє, тим щасливіше співжиття із цією улюбленою в жонах. Цим Господнім жеребком я задоволений. Народився мені чоловічої статі, досконалий і істинний чоловік; вмираю не бездітний. І в цьому чоловіку похвалюся, дерзаючи з Павлом: "Не марно жив". Це-бо той Господній чоловік, про якого написано: "Не стемніють очі його".

Г р и г о р і й . Коли вам не подобаються біблійні крихти, то поведемо розмову іншим чином. Цілий недільний ранок ми провели про те за бесідою, про що завжди мислити маємо. Завтрашній день є робочий. Однак коли до вечора зберемося, то зрозуміліше порозмовляємо про душевний мир⁵⁰. Він завжди гідний нашої уваги, бо перебуває знаміреним кінцем та пристанищем усього нашого життя.

ПРИМІТКИ

РОЗМОВА П'ЯТИ ПОДОРОЖНІХ
ПРО ІСТИННЕ ЩАСТЯ В ЖИТТІ
[ТОВАРИСЬКА РОЗМОВА ПРО ДУШЕВНИЙ МИР]

Твір написано, як гадають, у 70-х роках, можливо, у 1773 р. Належить до циклу творів про душевний мир. Автограф твору не зберігся, відомий він за списками кінця XVIII — початку XIX ст. під різними назвами: "Дружня розмова про душевний мир", "Розмова про душевний мир" і т. п. Списків відомо шість. Дослідники припускають, що діалог "Марко препростий" — це назва одного із списків "Розмови...". Вперше був надрукований Д. Багалієм у виданні 1894 р.

¹ Сюжет притчі про безногого та сліпого мандрівний, відомий ще з античності. Притча ввійшла у фольклор.

² Йдеться про євангельську притчу про бідняка Лазаря та багатія, який пошкодував дати бідному милостиню. Після смерті Лазар потрапив у рай, а багатій у пекло, звідкіля випрошував у Лазаря краплину води (Євангеліє від Луки. XIV — 19 - 26).

³ Назва міста тут символічна: мирний город. Ураній (Уран)— у грецькій міфології вважався божеством, що втілював небо.

⁴ Вільха вважалася відьомським деревом, через це й вільховий богослов — поганин.

⁵ Буття. XXXII — 30.

⁶ Можливо, це переказ слів із Книги пророка Ісаї (L — 10): "Хто ходить у темряві, світла ж немає йому, хай надіється він на Господнє ім'я і хай на Бога свого опирається".

⁷ Послання апостола Павла до євреїв, XIII — 8.

⁸ В українському перекладі Біблії: "Рада в серці людини — глибока вода" (Приповісті Соломонові, XX — 5).

⁹ В українському перекладі: "Ти даєш більшу радість у серці моїм" (Псалтир, IV — 8).

¹⁰ Дії святих апостолів, X — 14.

¹¹ Тут переповідається фольклорна оповідка про ляха, яка побутувала ще на початку XX ст. (запис її зробив Б. Грінченко).

¹² Тут обіграно російську приказку: "Не красна изба углами, а пирогами".

¹³ Оповіджена далі байка переказує мандрівний сюжет середньовічної повчальної літератури, який був поширений у фольклорі як анекдот, але Сковорода опрацював його по-своєму.

¹⁴ Євангеліє від Матвія, X — 12.

¹⁵ Парафраза Євангелія від Івана (XIV — 27): "Зоставляю вам мир, мир свій вам даю".

¹⁶ В українському перекладі: "Стережися перед лицем його і слухайся його голосу" (Вихід, XXIII — 21).

- ¹⁷ Євангеліє від Луки, XVII — 21.
- ¹⁸ Перше послання апостола Павла до коринтян, III— 16.
- ¹⁹ В українському перекладі: "Якщо ти змудрів, то для себе змудрів" (Приповіді Соломонові, IX — 12). Друга фраза в українському перекладі Біблії: "Людина — як вона розуміє дорогу свою" (Приповіді Соломонові, XX — 24).
- ²⁰ Псалтир, XXXIX — 9.
- ²¹ Євангеліє від Марка, XVI — 16.
- ²² *Ісаак* — біблійний персонаж, син Авраама. Юнаки Ісаакові— це Ісав і Яків, близнюки, див. примітку 13 до "Вступних дверей до християнської добронравності".
- ²³ Псалтир, I—3.
- ²⁴ Григорій Богослов, тобто Григорій Назіанзин (бл. 329 — 389) — один із отців християнської церкви, твори якого були популярні на Україні.
- ²⁵ Послання апостола Павла до филип'ян, IV — 7.
- ²⁶ Послання апостола Павла до римлян, XV — 33.
- ²⁷ Перше соборне послання апостола Петра, V — 14.
- ²⁸ Перше послання апостола Павла до солунян, V— 16 - 18.
- ²⁹ Що потрібне — легко, непотрібне ж — важке... — один із етичних постулатів грецького філософа Епікура, який писав у листі до Менекея: "Все природне легко здобувається, а пuste (зайве) важко досягається".
- ³⁰ Книга пророка Ісаї, XI — 12.
- ³¹ *Євхаристія* — причащення.
- ³² *Архіатор* — верховний правитель.
- ³³ Тут маємо відгук євангельської "Притчі про милосердного самарянина" (Євангеліє від Луки, X — 29 - 37).
- ³⁴ Євангеліє від Луки, X — 36.
- ³⁵ Притча про Марка, можливо, була самостійним твором, а може, так Г. Сковорода називав "Розмову п'яти подорожніх...".
- ³⁶ Йовові терпіння описано в біблійній книзі Йова: на нього впали Божі випробування, від яких він прийшов у відчай, а потім почав розуміти Божу волю, що кожна людина несе заслужене нею і славить Бога.
- ³⁷ Образ апокаліптичного змія (звіра) взято з Книги пророка Даниїла і з Об'явлення Івана Богослова.
- ³⁸ *Анна* — пророкиня, про неї пише в Євангалії Лука (II — 36 - 38).
- ³⁹ Псалтир, XVII — 38.
- ⁴⁰ *Содома-гоморська січа* — міста Содом і Гомора були знищені за неморальність їхніх жителів.
- ⁴¹ Псалтир, XII-3.
- ⁴² Ісаї, XLVIII —16.
- ⁴³ Псалтир, LIV — 7.
- ⁴⁴ Варіант байки див. у «Байках харківських», байка 29.
- ⁴⁵ Дії святих апостолів, IV — 32.
- ⁴⁶ Дії святих апостолів, V — 41.
- ⁴⁷ Послання апостола Павла до галатів, VI — 16.

⁴⁸ *Делінеація* — креслення.

⁴⁹ Буття, XLIX — 27.

⁵⁰ Натяк на те, що наступні діалоги будуть продовженням цього. А наступними стали "Кільце" і "Алфавіт", які мають спільну назву: "Дружня розмова про душевний мир".